

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING IQTIDORLI O‘QUVCHILAR BILAN ISHLASH KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ПО РАБОТЕ С ОДАРЕННЫМИ УЧАЩИМИСЯ

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF FORMING FUTURE TEACHERS' COMPETENCE IN WORKING WITH GIFTED STUDENTS

YAKUBJONOVA MAFTUNAXON ISLOMJON QIZI

Qo‘qon davlat universiteti dotsenti, Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori
(PhD)

Annotatsiya: Mazkur maqolada iqtidorlilik tushunchasining mazmuni, iqtidorli o‘quvchilarning psixologik-pedagogik xususiyatlari hamda ularning rivojlanishiga ta’sir etuvchi biologik, psixologik va ijtimoiy-pedagogik omillar tahlil qilingan. Shuningdek, iqtidorli o‘quvchilar bilan ishlash kompetensiyasining nazariy-metodologik, tashxisiy-analitik, tashkiliy-faoliyat va aksiyologik-kommunikativ komponentlari ochib berilgan. Maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarda mazkur kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik yondashuvlar, differensial ta’lim tamoyillari, zamonaviy metod va texnologiyalar asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: iqtidorli o‘quvchi, kompetensiya, bo‘lajak o‘qituvchi, pedagogik kompetensiya, iqtidorlilik, differensial ta’lim, individual yondashuv.

Аннотация: В данной статье проанализированы сущность понятия одарённости, психолого-педагогические особенности одарённых учащихся, а также биологические, психологические и социально-педагогические факторы, влияющие на их развитие. Также раскрыты теоретико-методологический, диагностико-аналитический, организационно-деятельностный и аксиологическо-коммуникативный компоненты компетентности работы с одарёнными учащимися. В статье обоснованы педагогические подходы, принципы дифференцированного обучения, современные методы и технологии, способствующие развитию данной компетентности у будущих учителей.

Ключевые слова: одарённый учащийся, компетенция, будущий учитель, педагогическая компетентность, одарённость, дифференцированное обучение, индивидуальный подход.

Abstract: This article analyzes the essence of the concept of giftedness, the psychological and pedagogical characteristics of gifted students, as well as the biological, psychological, and socio-pedagogical factors influencing their development. The study also reveals the theoretical-methodological, diagnostic-analytical, organizational-activity, and axiological-communicative components of competence in working with gifted students. Furthermore, the article substantiates pedagogical approaches, principles of differentiated education, and modern methods and technologies aimed at developing this competence in future teachers.

Keywords: gifted student, competence, future teacher, pedagogical competence, giftedness, differentiated education, individual approach.

O'zbekiston ta'lim tizimida bo'lajak o'qituvchilarni iqtidorli o'quvchilar bilan ishlash kompetensiyasini shakllantirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Iqtidorli o'quvchi — bu bir yoki bir nechta sohalarda (intellektual, ijodiy, badiiy, ijtimoiy, jismoniy va boshqalar) o'rtacha tengdoshlariga nisbatan yuqori qobiliyat va rivojlanish potentsialiga ega bo'lgan, o'z salohiyatini to'liq namoyon etishi uchun tegishli ta'limiy va ijtimoiy sharoitlarga ehtiyoj sezishi mumkin bo'lgan shaxsdir. Bu tushuncha faqat yuqori intellektual qobiliyat bilan cheklanib qolmaydi, balki o'quvchining o'ziga xos iste'dodlari, noyob qiziqishlari va rivojlanishga intiluvchanligini ham qamrab oladi. Jahon psixologiya-pedagogika fanida iqtidorlilikning turli modellarini ko'rish mumkin. Masalan, Renzulli modeli uch omilni: o'rtachadan yuqori qobiliyat, ijodkorlik va mas'uliyat hissini birlashtiradi. Boshqa tadqiqotchilar esa iqtidorlilikni kengroq qamrovda, ya'ni muayyan sohadagi ustunlik (masalan, matematika, musiqa, sport) yoki umumiy intellektual salohiyat sifatida talqin qilishadi. O'zbekiston sharoitida ham iqtidorli o'quvchilarni aniqlash va ularga mos ta'lim muhitini yaratishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Iqtidorli o'quvchilarning psixologik-pedagogik xususiyatlari ularning rivojlanishiga ta'sir etuvchi muhim omillardir. Ularning umumiy intellektual qobiliyatlari yuqori bo'lishi bilan birga, tezkor o'rganish, murakkab muammolarni hal qilishga moyillik, chuqur tahlil qilish va mavhum fikrlash qobiliyati, keng lug'at boyligi va tezkor xotira kabi xususiyatlar kuzatilishi mumkin. Biroq, iqtidorlilik har doim ham muammosiz rivojlanishni anglatmaydi. Ba'zi iqtidorli o'quvchilar o'z tengdoshlaridan hissiy-irodaviy jihatdan farq qilishi, yuqori o'z-o'zini baholash yoki aksincha, o'z qobiliyatlariga

ishonchsizlikni namoyon etishi mumkin. Ular tezda zerikish, topshiriqlarni bajarishda dangasalik ko'rsatish, o'qituvchi yoki tengdoshlari bilan muloqotda qiyinchiliklarga duch kelishlari ham mumkin. Bu holatlar ko'pincha ularning ijtimoiy moslashuvda yoki ta'lim jarayonidagi motivatsiyasida muammolar tug'diradi. Shuning uchun iqtidorli o'quvchilar bilan ishlashda ularning faqat intellektual salohiyatini emas, balki psixologik va hissiy ehtiyojlarini ham hisobga olish zarur. Ularning o'ziga xos qiziqishlari va dunyoqarashini tushunish, ularga moslashuvchan ta'lim dasturlari va ijodiy topshiriqlar taklif etish muhimdir. Pedagogika fanida qayd etilishicha, iqtidorli bolalarning hissiy rivojlanishi ularning intellektual rivojlanishi bilan parallel ravishda kechishi kerak, aks holda, nomutanosibliklar yuzaga kelishi mumkin.

Iqtidorlilikning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar ko'p qirrali bo'lib, ularni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin: biologik (naslga bog'liq omillar, miya tuzilishi va funksiyasi), psixologik (shaxsiy xususiyatlar, motivatsiya, o'z-o'zini baholash, ijodkorlik) va ijtimoiy-pedagogik (oilaviy muhit, ta'lim muassasasi muhiti, o'qituvchining roli, tengdoshlar bilan munosabatlar, ijtimoiy-madaniy sharoit). Bolaning tug'ma salohiyati uning rivojlanishining faqat bir qismini tashkil etadi. Rivojlanish jarayonida muhitning ta'siri, ayniqsa, oila va maktabning o'rni kattadir. Iqtidorli bola o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishi uchun unga to'g'ri yo'nalish beruvchi, rag'batlantiruvchi va qo'llab-quvvatlovchi muhit zarur. O'zbekistonda tashkil etilgan Prezident maktablari, ijod maktablari va boshqa ixtisoslashtirilgan muassasalar aynan ana shu ijtimoiy-pedagogik sharoitlarni yaratishga qaratilgan sa'y-harakatlardir. O'qituvchining iqtidorli bolani aniqlash, uning ehtiyojlarini

tushunish va unga mos ta'lim usullarini qo'llash borasidagi mahorati ham rivojlanish omillaridan biridir. Agar iqtidorli bolaga mos kelmaydigan, standart ta'lim berilsa, uning salohiyati rivojlanmasdan qolishi yoki noto'g'ri yo'nalishda sarflanishi mumkin. Shuning uchun bo'lajak o'qituvchilarni bu jihatlarga tayyorlash alohida ahamiyat kasb etadi. Iqtidorlilikning rivojlanishi dinamik jarayon bo'lib, u hayot davomida o'zgarib turishi mumkin. Bolalik davridagi yuqori salohiyat o'smirlik yoki kattalik davrida o'zini namoyon etmasligi, aksincha, keyingi yoshlarda kashf qilingan iste'dodlar ham bo'lishi mumkin. Bu omillar ham nazariy tahlil uchun muhimdir.

Pedagogik faoliyatda kompetensiya tushunchasi o'qituvchining bilim, ko'nikma, malaka va shaxsiy fazilatlarining o'zaro uyg'unlashgan tizimi sifatida qaraladi, bu esa unga ta'lim-tarbiya jarayonida samarali faoliyat yuritish imkonini beradi. Ayniqsa, iqtidorli o'quvchilar bilan ishlashda bunday kompetensiyaning shakllanganligi o'quvchining noyob salohiyatini ro'yobga chiqarishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Iqtidorli o'quvchilar bilan ishlash kompetensiyasi — bu bo'lajak o'qituvchining iqtidorli o'quvchilarni aniqlash, ularning rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, ta'lim jarayonini ularning individual ehtiyojlariga mos ravishda tashkil etish, shuningdek, ularning ijodiy va intellektual salohiyatini rag'batlantirishga qaratilgan kasbiy tayyorgarligining murakkab va ko'p qirrali tizimidir. Bu kompetensiya nafaqat ma'lumotga ega bo'lishni, balki o'sha ma'lumotni amalda qo'llash qobiliyatini ham o'z ichiga oladi. Iqtidorli o'quvchilarning o'ziga xos psixologik-pedagogik xususiyatlarini chuqur tushunish, ularga mos keladigan o'quv dasturlarini ishlab chiqish, baholash mezonlarini to'g'ri qo'llash va

ularning ijtimoiy-hissiy rivojlanishiga ko'maklashish ushbu kompetensiyaning asosiy yo'nalishlaridandir.

Iqtidorli o'quvchilar bilan ishlash kompetensiyasi tizimli xarakterga ega bo'lib, quyidagi asosiy tarkibiy qismlardan iborat:

1. Nazariy-metodologik komponent: Bu komponent o'qituvchining iqtidorlilik nazariyalari, iqtidorlilikning turlari va rivojlanish bosqichlari, iqtidorli o'quvchilarning umumiy va xususiy psixologik-pedagogik xususiyatlari, ularning ta'lim ehtiyojlari va motivatsiyasi haqidagi ilmiy bilimlarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, iqtidorli bolalar bilan ishlashning zamonaviy pedagogik texnologiyalari, ta'lim dasturlarini differensiallash va individualizatsiya qilish usullari, ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi metodlar, baholash va diagnostika vositalari haqidagi nazariy bilimlarni ham qamrab oladi. Bu komponent bo'lajak o'qituvchiga iqtidorlilik hodisasini ilmiy asosda tushunish va unga tizimli yondashish imkonini beradi. Iqtidorlilikning turli konsepsiyalari, jumladan, D. Gagne, R. Sternberg va R. Gardner kabi tadqiqotchilarning qarashlari bu komponentning nazariy poydevorini tashkil etadi.

2. Tashxisiy-analitik komponent: Ushbu komponent o'qituvchining iqtidorli o'quvchilarni aniqlash, ularning potensialini baholash va rivojlanish darajasini tahlil qilish qobiliyatini anglatadi. Bu o'quvchining qiziqishlari, qobiliyatlari, kuchli va zaif tomonlarini aniqlash uchun turli diagnostik vositalardan (testlar, kuzatuvlar, suhbatlar, portfoliolar, ijodiy ishlar tahlili) samarali foydalanishni o'z ichiga oladi. Tashxisiy-analitik komponent o'qituvchiga har bir iqtidorli o'quvchining o'ziga xos ehtiyojlarini aniqlash va ularga mos ta'lim strategiyalarini ishlab chiqish uchun zarur bo'lgan

ma'lumotlarni taqdim etadi. Bu bosqichda o'qituvchi o'quvchining intellektual, ijodiy, akademik, ijrochilik va liderlik salohiyatini har tomonlama baholay oladi.

3. Tashkiliy-faoliyat komponent: Bu komponent iqtidorli o'quvchilar bilan ishlash bo'yicha samarali ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishga qaratilgan amaliy ko'nikma va malakalarni o'z ichiga oladi. Unga quyidagilar kiradi.

Dasturni differensiallash: O'quv dasturini o'quvchilarning intellektual darajasi va qiziqishlariga mos ravishda boyitish (enrichment) yoki chuqurlashtirish (acceleration) usullarini qo'llash.

Individual va guruhli ishni tashkil etish: Iqtidorli o'quvchilar uchun mo'ljallangan loyihaviy faoliyat, tadqiqot ishlari, ijodiy ustaxonalar, fan olimpiadalariga tayyorgarlik kabi tadbirlarni samarali boshqarish.

Ijodiy muhit yaratish: O'quvchilarning erkin fikrlashini, o'zini namoyon etishini rag'batlantiruvchi, xavf-xatardan qo'rqmay yangiliklarni sinab ko'rishga undovchi psixologik-pedagogik muhitni shakllantirish.

Hamkorlik: Iqtidorli o'quvchilarning ota-onalari, psixologlar, boshqa o'qituvchilar va mutaxassislar bilan samarali hamkorlikni yo'lga qo'yish.

4. Aksiyologik-kommunikativ komponent: Ushbu komponent o'qituvchining iqtidorli o'quvchilarga nisbatan hurmat, ishonch va mas'uliyat tuyg'usiga asoslangan munosabatini, shuningdek, ularning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi samarali kommunikativ ko'nikmalarini o'z ichiga oladi. Bu o'qituvchining iqtidorli o'quvchilarning o'ziga xosligini qadrlashi, ularning muvaffaqiyatlarini rag'batlantirishi, muammolarini tushunishi va ularga psixologik yordam ko'rsatish qobiliyatini anglatadi. Kommunikativ ko'nikmalar o'qituvchiga o'quvchilar bilan

ochiq va ishonchli muloqot o'rnatish, ularni bahamjihatlikka, hamkorlikka o'rgatish, shuningdek, o'z fikrlarini aniq va ta'sirchan bayon eta olish imkonini beradi. Shuningdek, bu komponentda o'qituvchining o'z kasbiy kamolotiga intilishi, iqtidorli bolalar ta'limi sohasidagi yangiliklarni o'rganishga tayyorligi ham muhim o'rin tutadi.

Ushbu tarkibiy qismlarning har biri o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiradi. Nazariy bilimlar amaliy ko'nikmalarga asos bo'lsa, tashxisiy mahorat samarali faoliyatni yo'naltiradi, axloqiy-kommunikativ fazilatlar esa butun jarayonning ijobiy kechishini ta'minlaydi. Bo'lajak o'qituvchining iqtidorli o'quvchilar bilan ishlash kompetensiyasini shakllantirishda aynan shu komponentlarning uyg'un rivojlanishi muhim ahamiyatga ega. Bu esa, o'z navbatida, umumta'lim maktablarida iqtidorli o'quvchilarning salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarishga va ularning kelajakda jamiyat rivojiga hissa qo'shadigan barkamol shaxslar bo'lib etishishiga zamin yaratadi.

Bo'lajak o'qituvchilarning iqtidorli o'quvchilar bilan ishlash kompetensiyasini shakllantirishning nazariy-uslubiy asoslari keng qamrovli tushuncha bo'lib, bu jarayonni yo'naltirish, mazmunini belgilash va samaradorligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan ilmiy-pedagogik yo'nalishlar, tamoyillar, usullar va vositalarni o'z ichiga oladi. Ushbu kompetensiyaning shakllanishi nafaqat iqtidorli o'quvchilarning salohiyatini to'laqonli ochishga, balki kelajak o'qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirishga ham xizmat qiladi.

Nazariy asoslar nuqtai nazaridan, ushbu kompetensiyani shakllantirishda bir qator ilmiy-pedagogik yondashuvlar muhim rol o'ynaydi. Jumladan, kompetensiyaviy yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchining iqtidorli o'quvchilar bilan ishlashda zarur bo'lgan bilim, ko'nikma, malaka va shaxsiy

sifatlar tizimini aniqlash va rivojlantirishga urg'u beriladi. Bu yondashuv, ayniqsa, nazariy bilimlar bilan amaliy harakatlar o'rtasidagi bog'liqlikni kuchaytiradi. Iqtidorlilikning rivojlanish nazariyalari (masalan, Renzulli, Gardner va boshqalar) bo'lajak o'qituvchilarga iqtidorli o'quvchilarning ko'p qirrali xususiyatlarini tushunish, ularning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni anglash va individual ehtiyojlariga mos yondashuvlarni ishlab chiqish uchun nazariy baza yaratib beradi. Shuningdek, differensial ta'lim tamoyili bo'lajak o'qituvchilarga har bir iqtidorli o'quvchining o'ziga xos qobiliyatlari, qiziqishlari va o'zlashtirish sur'atiga mos ta'limiy dasturlar va uslublarni tanlash hamda qo'llash bo'yicha yo'l-yo'riq ko'rsatadi. Bu esa ta'lim jarayonini individualizatsiya qilish va uning samaradorligini oshirishga qaratilgan.

Uslubiy asoslar esa, mazkur kompetensiyani shakllantirish jarayonida qo'llaniladigan aniq metodlar, shakllar va vositalarni qamrab oladi. Bo'lajak o'qituvchilarning iqtidorli o'quvchilar bilan ishlash kompetensiyasini rivojlantirishda quyidagi uslubiy yo'nalishlar muhim ahamiyatga ega:

1. Nazariy bilimlarni chuqurlashtirish: Iqtidorlilik turlari, iqtidorli o'quvchilarning psixologik-pedagogik xususiyatlari, ularning ta'lim ehtiyojlari, rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar, ta'limiy dasturlarni differensiallashtirish usullari, individual va guruhli ishlash texnologiyalari, baholash mezonlari kabi masalalar bo'yicha ma'ruzalar, seminarlar, treninglar tashkil etish. Bu bosqichda ilmiy adabiyotlar, tadqiqot natijalari va ilg'or tajribalar tahlil qilinadi.

2. Amaliy ko'nikmalarni shakllantirish: Bo'lajak o'qituvchilarga iqtidorli o'quvchilarni aniqlash metodlari

(observatsiya, testlar, ijodiy topshiriqlar), ularning o'quv jarayonidagi rivojlanishini kuzatish va baholash usullari, individual ta'lim dasturlarini ishlab chiqish, ijodiy va loyihaviy ishlarni tashkil etish, muammoli vaziyatlarni hal etishga o'rgatish. Bu ko'nikmalarni hosil qilishda simulyatsion mashg'ulotlar, rolly o'yinlar, keys-stadilar (case-study) va pedagogik muammolarni hal qilishga qaratilgan amaliy mashg'ulotlar samarali hisoblanadi.

3. Tashkiliy-metodik vositalardan foydalanish: Iqtidorli o'quvchilar bilan ishlashga oid o'quv-metodik majmualar, qo'llanmalar, elektron ta'lim resurslari, tavsiyanomalar va metodik ko'rsatmalarni ishlab chiqish va ulardan foydalanishni o'rgatish. Bu vositalar bo'lajak o'qituvchilarga o'z faoliyatida foydalanishlari uchun aniq yo'nalish va materiallar taqdim etadi. Masalan, iqtidorli o'quvchilar uchun mo'ljallangan qo'shimcha mashg'ulotlar, loyihalar va tadqiqotlar uchun metodik tavsiyalar tayyorlash.

4. Tajriba almashish va ijodiy faoliyatni rag'batlantirish: Iqtidorli o'quvchilar bilan ishlash bo'yicha ilg'or tajribalarni o'rganish, magistrantlar va doktorantlarning ilmiy ishlari bilan tanishish, ilmiy-amaliy konferensiyalar, seminar-treninglarda ishtirok etishni tashkil etish. Bu jarayonda bo'lajak o'qituvchilarning o'z ijodiy g'oyalari ilgari surishlari va ularni amaliyotga tatbiq etishlari rag'batlantiriladi.

Shuningdek, ushbu kompetensiyani shakllantirishda pedagogik-psixologik shart-sharoitlarning muhimligi ham nazariy jihatdan asoslab berilgan. Bo'lajak o'qituvchilarda iqtidorli o'quvchilar bilan ishlashga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish, ularning o'z-o'zini rivojlantirishga intilishini qo'llab-quvvatlash, ijodiy muhit yaratish va tizimli monitoring hamda baholash mexanizmlarini joriy etish ushbu jarayonning samaradorligini

ta'minlovchi asosiy omillardir. Pedagogik oliy ta'lim muassasalarida iqtidorli o'quvchilar bilan ishlashni tashkil etishga oid maxsus kurslar, modullar va amaliyotlar joriy etilishi ham nazariy-uslubiy asoslarni mustahkamlaydi. Bujarayonlarni O'zbekiston ta'lim tizimining o'ziga xos xususiyatlari, milliy qadriyatlar va zamonaviy talablar asosida tashkil etish muhimdir.

Xulosa qilib aytganda, bo'lajak

o'qituvchilarning iqtidorli o'quvchilar bilan ishlash kompetensiyasini shakllantirishning nazariy-uslubiy asoslari ko'p qirrali bo'lib, zamonaviy pedagogik nazariyalarga tayangan holda, amaliy usullar va vositalarni o'z ichiga oladi. Bu esa kelajak o'qituvchilarning iqtidorli bolalar salohiyatini ro'yobga chiqarishga qodir bo'lgan professional shaxs sifatida shakllanishiga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Renzulli, J. S. In Handbook of gifted education (pp. 53-92). Allyn & Bacon, 1994.
2. Т. Н. Сидоров, Н. В. Бородин. Психология одаренности. – Москва: ВУЗовская книга, 2008. .
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablarni rivojlantirish agentligini tashkil etish to'g'risida"gi PF-5815-son Farmoni. 2019-yil 9-sentabr.
4. Gagné, F. (2004). Transforming gifts into talents: The DMGT as a developmental theory. High Ability Studies.
5. Sternberg, R. J., & Davidson, J. E. (1995). Handbook of gifted children: Psychological and educational perspectives. Allyn & Bacon. – P. 18.